

УДК 81'367.4

DOI: 10.36979/1694-500X-2024-24-2-94-98

ВАЛЕНТНОСТЬ ГЛАГОЛА

Н.А. Жолдошалиева

Аннотация. В настоящее время в лингвистике, в том числе в кыргызском языкознании, термин “валентность” как лингвистическая теория привлекает внимание учёных. Любой язык реализует валентный анализ как потенциальную способность к сочетаемости языковых единиц, т. е. взаимной последовательности частей речи. Статья посвящена валентной природе глагольной группы слов. Рассмотрение валентности глагола как его семантико-синтаксической категории не только позволяет проанализировать составляющие его компоненты, но также показывает шкалу их “центрально-периферийного” расположения. Отмеченные в статье языковые проблемы указывают на актуальность исследования, подчёркивают важность теории валентности и глагольных выражений в кыргызском языке. Валентность глагола определяет форму синтаксической конструкции. Следовательно, работы, отражающие валентность и морфологическую природу слов, могут быть продолжены с помощью семантико-синтаксического анализа предложения.

Ключевые слова: валентность; семантика; действие; предикат; сочетаемость; категория; глагол; актант; модель; структура; элемент; макет.

ЭТИШТИН ВАЛЕНТТҮҮЛҮГҮ

Н.А. Жолдошалиева

Аннотация. Учурда тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде лингвистикалык теория катары “валенттүүлүк” термини окумуштуулардын көңүлүн бурууда. Ар бир тил валенттик анализди тилдик бирдиктердин шайкештигинин, б.а., кеп бөлүктөрүнүн өз ара ырааттуулугунун потенциалдуу жөндөмү катары ишке ашырат. Макала этиш сөз тобунун валенттүүлүк табиятына арналган. Этиштин валенттүүлүгүн анын семантикалык-синтаксистик категориясы катары кароо анын составдык компоненттерин талдоо менен гана чектелбестен, алардын “борбордук-перифериялык” жайгашуу масштабын да көрсөтөт. Макалада белгиленген тил маселелери изилдөөнүн актуалдуулугун көрсөтүп, кыргыз тилиндеги валенттүүлүк жана сөз айкаштары теориясынын маанилүүлүгүн баса белгилейт. Этиштин валенттүүлүгү синтаксистик түзүлүштүн формасын аныктайт. Демек, сөздөрдүн валенттүүлүгүн жана морфологиялык табиятын чагылдырган эмгектерди сүйлөмдөрдү семантикалык-синтаксистик талдоо аркылуу улантууга болот.

Түйүндүү сөздөр: валенттүүлүк; семантика; иш-аракет; предикат; айкалышуу; категория; этиш; актант; модел; түзүмү; элемент; макет.

THE VALENCE OF THE VERB

N.A. Zholdoshalieva

Abstract. Currently, in linguistics, including in Kyrgyz linguistics, the term valence as a linguistic theory attracts the attention of scientists. Any language implements a valence analysis of the possibility of a mutual sequence of parts of speech. This article is devoted to the valence nature of the verb group of words. Considering the valence of a verb as its semantic and syntactic category not only allows us to analyze its constituent components, but also shows the scale of their “central-peripheral” location. The linguistic problems noted in the article indicate the relevance of the study, emphasize the importance of the theory of valence and verbal expressions in the Kyrgyz language. The valence of the verb determines the form of the syntactic construction. Consequently, works reflecting the valence and morphological nature of words can be continued by providing semantic and syntactic analysis of the sentence.

Keywords: valence; semantics; action; predicate; compatibility; category; verb; actant; model; structure; element; layout.

Этиш сүйлөмдүн маанилүү бөлүктөрүнүн бири болуп саналат жана тилчилердин көңүлүн дайыма буруп келет. Адатта, этиш кыймыл-ара-

кетти ыңгай, мамиле, чак жана жак категорияларында чагылдырган бөлүгү катары түшүнүлөт. П.А. Лекант айтып кеткендей эле, этиш

кыймыл-аракетти билдирет дегенде механикалык кыймыл-аракетти (*басат, чуркайт*) гана атап көрсөтпөстөн, ал-абалды (*уктайт, кубанат*), белгинин көрүнүшүн (*агарат*), белгинин өзгөрүшүн (*сарыга айланат*), кимдир бирөөгө болгон мамилени да (*сыйлайт, сүйөт*) туюндуруп берүү жөндөмүнө ээ [1]. Ал эми атактуу орус лингвисти А.М. Пешковский орус тилинин синтаксиси жөнүндөгү изилдөөсүндө А.А. Потебнянын жана Ф.Ф. Фортунатовдун изилдөөлөрүнө таянып, тилдик көрүнүштөрдүн семантикалык жагын формалдуулук менен айкалыштырып карап, этиштин негизги ролу анын иш-аракетти атап көрсөткөндүгүндө деп белгилеген. Анын пикиринде, бул сөз түркүмү иш-аракетти билдирет, бирок жандуу заттар гана “иш-аракет” жасай алат, анткени алар өз эрки менен кыймылдашкандыктан, эрктин, ниеттин деген оттенктор да болушу керек дегенди билдирет. Ал эми калган предметтер иш-аракетти жасай албайт, жөн гана кыймылда болушат (движутся) [2]. Этиштер грамматикалык жактан жалпыланган иш-аракет, процессуалдык маанилердин биригишип этишти түзүп турушат. Грамматикалык маани этиштин мамиле, ыңгай, жак, сан категорияларында орун алып жана синтаксистик жактан сүйлөмдө ар түрдүү функция аткарат, бирок, албетте, негизги милдети баяндоочтук милдет [3].

Этиштин сөз түркүмдөрүнүн ичинен башкаларга мүнөздүү болбогон уникалдуулугу – сүйлөм ичинде борбордук орунду ээлеп тургандыгы. Берилген категориялардын аркасында этиш сүйлөмгө тете кызмат аткарат, алар этиш сөзүн актуалдаштырып, бүтүндөй сүйлөмдү мүнөздөйт [4]. Этиш бардык тилдерде окуяларга жана абалдарга карата колдонулат, ал ар дайым тигил же бул кырдаалдын борборунда, катышуучулардын белгилүү бир топтомунда болот, демек, этиштин валенттүүлүгүн каалаган тилдин материалында изилдөөгө болот [5]. И.И. Мещанинов этиштик форма бар жерде, сүйлөм да бар деп эсептейт [6]. Ал кандай гана кырдаал болбосун, аны сүрөттөөдө эң негизги роль ойноп, анын семантикалык өзгөчөлүгү болуп курчап турган реалдуу окуялардын ар түрдүү компоненттеринде чагылдырылат. Ошол кырдаалга катышуучуларынын белгилүү топтору мүнөздүү болуп, индивидуалдуу ролдорду аткарып турат [7]. Л. Теньер сүйлөмдүн борбору

болгон “этиштин түйүнүн” өзүнүн иш-аракети, каармандары жана жагдайларга ээ “кичинекей драма” менен салыштырган [8]. Бул ойду М.А. Анохина улантып, “этиштин артында бир же бир нече көрүнүшү (сцена) бар, окуянын катышуучуларынын иш-аракетинин максатын жана жолдорун, аткарылыш орундарын, себебин жана натыйжасын, иш-аракеттин темпин жана багытын чагылдырып берет” деп белгилеген [9]. Этиштик предикат сүйлөм структурасынын борборунда туруп, көз каранды болгон элементтердин жыйындысын камтып, сүйлөмдүн семантикалык мазмунун (ролун) аныктайт. Ал эми көп маанилүү этиштер ар кандай катышуучулар менен кандай гана кырдаал болбосун, этиштин маанисине жараша ар кыл функция аткарат. Мына ушундай этиштин ар кандай тилдик бирдиктер менен айкалышуу жөндөмү тил илиминде “валенттүүлүк” термини менен аныкталат.

Валенттүүлүк теориясы азыркы тил илиминин алдыңкы теорияларынын бири. Валенттүүлүк – бул кеп чынжырындагы сөздөрдүн башка сөздөр менен тандалып айкалышуусунун потенциалдуу жөндөмдүүлүгү болуп саналат [10]. Бул термин лингвистикадан алыс турган табият таануу илими – химия илиминде химиялык байланышты түзгөн атомдун жөндөмдүүлүгүнө байланышкан термин. Мында валенттүүлүктүн саны, негизинен, молекуладагы байланышты алып жүргөн атомдордун чен өлчөмүнө барабар. Азыркы мезгилде бул түшүнүк лингвистикада кенен орун алды, ошентсе да, фундаменталдык түшүнүк катары кванттык химияда каралат.

Батыш лингвисттеринин ичинен биринчилерден болуп валенттүүлүктү изилдеген Л. Теньер болгон. Аны ал өзүнүн концепциясында этишке гана таандык “этиштик касиет” деп тар мааниде карайт [8]. Этиштин өздүк, жеке формасы негизги конституироваык сүйлөм мүчөсү болуп саналат, өзгөчө анын валенттүүлүгү, айланасындагы сүйлөм мүчөлөрүнүн болжолдуу санын жана мүнөзүн аныктайт. Этиштин предикаты кеңири мааниге ээ түшүнүк, ал белгилүү бир маанини билдирип, ал ошол учурда келечектеги сүйлөмдүн макетин камтып турат [11]. Этиштин семантикалык функциясы башка маанилерден айырмаланып, ага грамматикалык, лексикалык маанилер гана кирбестен, ошол

эле учурда кептик маани жана кырдаал дагы камтылат. Бул тууралуу О.Ю. Шубина илимий эмгектеринин биринде жазган [12]. Ал эми этиштин валенттүүлүк жөндөмдүүлүгү, анын башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү жана анын семантикалык мазмунуна жараша болот. Бул теория кептеги сөздөрдүн семантикалык-синтаксистик жана функционалдык активдүүлүгүн (кеп бирдиги катары) изилдөөгө байланыштуу пайда болгон. Башкача айтканда, “валенттүүлүк теориясында белгилүү бир сөздүн бир, эки же андан көп сөздү бириктирүү өзгөчөлүктөрү жалпыланат”. В.С. Храковский этишти этиштин конструкциясына кирген элементтердин саны менен аныкталган белгилүү валенттик класска таандык, ошондой эле этиштик кырдаалдын катышуучуларынын ролдорунун түрүнө жараша аныкталган семантикалык класска таандык экендиги жөнүндө жазган [13].

Этиш сүйлөмдүн синтаксистик жана семантикалык борбору деген тезис ушул күнгө чейин бир катар ата мекендик жана чет өлкөлүк лингвисттердин эмгектеринде чагылдырылып келген (М.А. Анохина, А.В. Бондарко, И.Б. Долинина, В.Б. Касевич, С.Д. Кацнельсон, С.М. Кибардина, Ю.А. Левицкий, В.П. Недеяков, И.Г. Ольшанский, В.А. Плунгян, Е.В. Рахилина, Г.Г. Сильницкий, Е.В. Урысон, В.С. Храковский, Л. Теньер, Н. Хомский). Г. Сильницкий этиштин синтаксистик валенттүүлүгүн “лексикалык чөйрө” деп атап, аны жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик позицияга синтаксистик жактан байланышкан лексемалардын жыйындысы катары аныктайт [14]. Этиштин валенттүүлүгү семантикалык да, синтаксистик да деңгээлде көрүнөт. С.Д. Кацнельсон ушул эки деңгээлде карап, синтаксистик валенттүүлүк сөздөрдүн тигил же бул класстык бирдиктерге биригиши, ал эми семантикалык валенттүүлүк контексте семантикалык белгилерге ээ болушу, бул маселелерди эң негизги зарылдык катары эсептеген.

Этиш валенттүүлүгүн изилдөө учурунда окумуштуулар аны синтаксис деңгээлинде гана эмес, семантика деңгээлинде да кароо керек деген жыйынтыкка келишкен. В.С. Храковский этиштин конструкциясына кирген элементтердин саны менен аныкталган этиштин белгилүү валенттик класска, ошондой эле кырдаалды түзүп турган ролдордун типтеринен көз каранды

болгон белгилүү семантикалык класска таандык экендиги жөнүндө жазган. Ал этиштик кырдаалды аныктоодо, этиштик лексеманы чечмелөөдөн баштоо керек экендигин белгилейт, башкача айтканда, этиштин семантикалык валенттүүлүгү анын лексикалык маанисине түздөн-түз байланыштуу. Лексикалык семантиканы ачуу үчүн айрым сөздөрдүн жана сөз формаларынын айкалышынын талабы менен байланышкан семантикалык синтагмаларды түзүү, анын башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү валенттүүлүк теориясынын негизин түзгөн. Сөздүн валенттүүлүгү субстанциялык-семантикалык факт катары сөздүн маанисине жана анын маанисин сүйлөм конструкцияларында ишке ашырууга байланыштуу. Бул жагынан 40-жылдардын аягында советтик тил илимине “валенттүүлүк” түшүнүгүн киргизген С.Д. Кацнельсондун пикири мүнөздүү. “Валенттүүлүк – сөздүн касиети, анын маанисине негизделген сөздүн башка сөздөр менен синтаксистик байланышын жүзөгө ашыруу” [15].

Валенттүүлүк теориясынын дагы бир маанилүү маселеси – этиш борборунда турган кырдаалдын катышуучуларынын абалы. Дээрлик 70 жылдык тарыхына карабастан, этишке көз каранды элементтерди белгилөө үчүн бирдиктүү терминология жок. С.Д. Кацнельсон аларды “предикандум” деп атайт жана этиштерди санына жараша классификациялоого болот деп жана бул принцип боюнча бир, эки жана көп валенттүү этиштер ажыратылат деп эсептеген [16]. Андан ары этишке “таргылган” сөздөрдүн ар кандай түрлөрүн көрсөтүү үчүн “актанттар” жана “сирконстанттар” терминдери колдонула баштады. Актанттар этиш менен белгиленген кырдаалдын милдеттүү катышуучулары катары каралса, сирконстанттар факультативдик. Актанттар зат атоочтор жана алардын эквиваленттери болушу мүмкүн, алар кандайдыр бир түрдө этиш менен сүрөттөлгөн кырдаалга катышкан тирүү жандыктарды же предметтерди билдирет. Л. Теньердин айтымында, вербалдык актанттардын саны нөлдөн үчкө чейин өзгөрүшү мүмкүн. Окумуштуу валенттүүлүктү этиштин белгилүү бир сандагы актанттарды жана сирконстанттарды башкаруу жөндөмү катары аныктайт, ал этишти “илгичтердин” санына жараша белгилүү бир сандагы актанттарды жана сирконстанттарды

өзүнө тарта ала турган өзгөчө “илгичтүү атом” менен салыштырат. Валенттүүлүгүнө жараша этиштер төрт топко ажырайт: валентсиз же актантсыз, бир валенттүү же бир актанттуу, эки валенттүү же эки актанттуу, үч валенттүү же үч актанттуу этиштер. Бир этиш ар кандай сандагы актанттарга ээ болушу мүмкүн ээленген валенттүүлүк эркин деп аталат. Кийинчерээк кээ бир илимпоздор “актанттар” деген терминди гана колдоно башташкан, ата мекендик жана немец тилчилери актанттарды милдеттүү жана факультативдик деп классификациялай башташкан. “Актант” термини менен катар “аргумент” термини да батыш окумуштууларынын эмгектеринде колдонулуп келет (Comrie, Heringer, Rickheit & Sichelschmidt, Šechetal.).

Валенттүүлүктү изилдөөнүн натыйжасында окумуштуулар сүйлөмдөгү этиш айрым бирдиктерди гана эмес, бүтүндөй моделдерди да камтыйт деген жыйынтыкка келишкен. Д. Аллертон валенттүүлүктү ар кыл сөз түркүмдөрү менен, экинчи жагынан ошол сөз түркүмү талап кылган ар өз түркүмдөрүнүн структуралык чөйрөлөрдүн ортосундагы байланышты камтыган лексика-синтаксистик касиет катары аныктайт. Бул чөйрөлөр аларга кирген элементтердин саны боюнча да, ошол элементтердин түрү боюнча да айырмаланат. Валенттүүлүк, демек, этиштин сүйлөмдүн башка компоненттеринин айрым конструкциялары менен айкалыштыруу жөндөмү катары каралат [17]. Жөнөкөй сүйлөмдүн жалпы структуралык модели, башкача айтканда, номиналдык (заттык деп ойлом) жана этиштик компоненттерден турган конструкция көпчүлүк тилдерде NV модели менен түшүндүрүлүп жүрөт [18]. Бул моделдин негизги компоненти этиш болуп саналат, анткени этиштин семантикасы жана валенттик касиеттери тигил же бул сүйлөмгө кирген зат атоочтук компоненттердин жыйындысын аныктайт.

Мына ошентип валенттүүлүк теориясы синтаксистик анализдин принциби катары этиштин кыртышында Л. Теньер, С.Д. Кацнельсон аттуу лингвисттердин аттары менен кошо келген жана ошондой эле советтик жана батыш лингвисттердин эмгектеринде кенен орун алды. Термин өзү тагыраак аныктамага ээ болуп, милдеттүү жана факультативдик байланышты аныктоо критерийлерин иштеп чыккан. Бардык авторлордун

көз карашында, валенттүүлүк – сөздөрдүн башка сөздөр менен болгон байланышууга жөндөмдүү деп эсептелет. Демек, валенттүүлүктү алып жүргөн сөздөр “ачык позицияга” ээ болушу менен түшүндүрүлөт.

Поступила: 06.12.23; рецензирована: 20.12.23; принята: 22.12.23.

Адабияттар

1. *Лекант П.А.* Современный русский литературный язык / П.А. Лекант. М.: Высшая школа, 1988. С. 214.
2. *Пешковский А.М.* Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. М.: Языки славянской культуры, 2001. С. 79.
3. *Шубина О.Ю.* Глагол в аспекте функциональной семантики / О.Ю. Шубина // Вестник КРСУ. 2010. Т. 10. № 3. С. 38.
4. *Ольшанский И.Г.* Взаимодействие семантики слова и предложения / И.Г. Ольшанский. М.: Вопросы языкознания. 1983. № 3. С. 52–62.
5. *Bybee J.L.* “Irrealis” as a Grammatical Category / J.L. Bybee // *Anthropological Linguistics*. 1998. Vol. 40. № 2. P. 257–271.
6. *Мещанинов И.И.* Проблемы развития языка / И.И. Мещанинов. Л.: Наука, 1975. С. 350.
7. *Богданов В.В.* Предложение и текст в содержательном аспекте / В.В. Богданова. СПб.: Изд. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2007. С. 280.
8. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. М.: Прогресс, 1988. С. 656.
9. *Анохина М.А.* Явление инкорпорации в английской глагольной лексике: на материале адвербиальных глаголов английского языка: дис. ... канд. филол. наук / М.А. Анохина. Барнаул, 2006. С. 195.
10. *Уфимцева А.А.* Слово в лексико-семантической структуре языка / А.А. Уфимцева. М.: Наука, 1968. С. 17.
11. *Кацнельсон С.Д.* Типология языка и речевое мышление / С.Д. Кацнельсон. Л.: Наука, 1972. С. 216.
12. *Шубина О.Ю.* Частеречная семантика глагола / О.Ю. Шубина // Вестник КРСУ. 2010. Т. 10. № 7. С. 95.
13. *Храковский В.С.* Два подхода к анализу синтаксических конструкций: “лексико-семантический” и “конструкционный” опыт сопоставления / *Acta linguistica Petropolitana* //

- Тр. Института лингвистических исследований РАН. СПб.: Наука, 2014. Т. X. Ч. 2. С. 25–40.
14. Сильницкий Г.Г. Семантика. Грамматика. Квантитативная и типологическая лингвистика / Г.Г. Сильницкий. Смоленск: ФГУ “Смоленский ЦНТИ”, 2006. С. 255.
  15. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории / С.Д. Кацнельсон // Вестник Ленинградского университета. 1948. № 2. С. 132.
  16. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: из научного наследия / С.Д. Кацнельсон. М.: Языки славянской культуры, 2001. С. 864.
  17. Allerton D.J. Valency grammar. In: K. Brown (Ed.) *The encyclopedia of language and linguistics* / D.J. Allerton. Kidlington: Elsevier Science Ltd., 2005. Pp. 4878–4886.
  18. Левицкий Ю.А. От высказывания – к предложению. От предложения – к высказыванию: учеб. пособие / Ю.А. Левицкий. Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1995. С. 196.